

Українська регіональна цивілізація

Микола Михальченко,

доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
президент Української академії політичних наук

Проблема специфіки, характерних рис української регіональної цивілізації, яку інколи визначають неологізмом “українська політична нація”, – це, значною мірою, “табуля раза” (TABULA RASA – лат.) соціального пізнання не тільки в зарубіжжі, але й у самій Україні. Прикметні риси цієї специфіки: анамнез (спомин) про героїчне та знеславлене минуле (в тому числі постімперський комплекс частини населення); почуття меншовартості (синдром “молодшого брата”); стійка толерантна компонента традиційної свідомості; наше амбівалентне ставлення до Сходу і Заходу; небажання з наукових позицій поглянути на геополітичне і гео економічне становище України, а замість цього – мрійливо-хімеричні міркування про її унікальність. Тим часом бачення політичної, економічної, соціальної і культурної проблематики через призму української регіональної цивілізації є новим науковим напрямком, який може стати ключовим для розуміння багатьох проблем сучасної України.

Нині в соціальному пізнанні є ще багато невирішених методологічних проблем. Причини? По-перше, втратив популярність формаційний підхід до історії після того, як „найпрогресивніша комуністична формація” обернулася міфом. По-друге, соціальне пізнання, яке спирається на категорії українського національного характеру, національних традицій, національної ідеї, інколи виявляється малоефективним. Національна культура (в широкому розумінні) завше прикрашає себе, приглушує власні вади, табує усвідомлення деяких фрагментів реальності, висуває загальнолюдські цінності (працелюбність, моральність, гостинність тощо) на роль винятково національних, а негативні риси національного характеру оголошує несуттєвими, частковими. По-третє, суто аналітичний підхід до дійсності підривається суперплюралістичним (найчастіше – під машкарою постмодернізму), релятивістським баченням історичного процесу: історії відмовляють у повторюваності та загальних закономірностях, а кожен історичний факт тлумачать окремо, поза системою решти фактів і явищ.

В цих умовах увага фахівців-суспільствознавців до цивілізаційного аналізу ситуації в Україні зростає. Особливо важливо, на наш погляд, подолати марксистську парадигму про антропологічну єдність людства, згідно з якою усі

його представники породжені процесом праці, а їхні культури принципово єдині, оскільки відбивають цей процес. Марксистки визнають, правда, деяку формаційну, стадіальну та фольклорну різницю, але з історичним прогресом вона, мовляв, нівелюється. Відтак стверджується, що може бути єдина методологія аналізу розвитку європейських, азійських, африканських народів, а специфічним пізнавальним проблемам місця тут нема. Отже, досить розробити, наприклад, універсальну соціальну теорію (побудовану на критеріях класового та формаційного аналізу), і вона дасть можливість відшукати істину де завгодно. Ну, а якщо в деяких суспільствах класів не було, а були стани, і в формаційну схему вони не вписуються, то ми тим суспільствам і класи знайдемо, і формацію відшукаємо...

Але життя людства багатобарвне. Воно багато в чому залежить від географічних та економічних умов, військово-політичної ситуації в певному регіоні та в цілому світі, від інших факторів. Безумовно, у розвитку людства є спільні риси і їх треба досліджувати. Але ж відомо, що історія багатьох народів переривалася штучно. Деякі з них зуміли вижити після європейської, азійської чи іншої форми колонізації, а інші були знищені. Індіанцям Америки, слов'янському племені прусів, Хазарському каганатові, стародавньому Хорезму та іншим народам і країнам, які щезли (або майже щезли) байдуже до загальних формаційних аналізів: вони були слабші і тому їх ліквідували.

Отже, до людства треба підходити як до багатоякісної єдності, котра існує та розвивається і за загальними, і за специфічними законами. Доля окремих країн і народів багато в чому залежить від випадковості. Чи було обумовлене якоюсь загальною закономірністю, наприклад, завезення 1961 року Радянським Союзом на Кубу ядерної зброї, яке могло призвести до знищення Куби як острова і держави і навіть до ядерної світової війни? Наскільки це рішення тодішнього керівника СРСР Микити Хрущова вкладалося в поняття будівництва "світлого майбутнього людства – комунізму як найпрогресивнішої, найгуманнішої формації"?

Сучасні українські суспільні науки породжені європейською історією й наукою. В них панує європоцентристський підхід, внаслідок чого часто ігнорується специфіка локальних цивілізацій, історична реальність, в тому числі й українська. Тим більше, що і Російська імперія, і більшовизм фальсифікували і українську історію, і тодішню буття українського народу.

Наша ж історія і реальність не тотожні ні західноєвропейській, ні російській. Україна не вкладається ні в "правильну" західноєвропейську, ні в євразійську, тобто російську модель розвитку. І в цьому специфіка і велика проблема України як "мосту" між Заходом і Сходом, "санітарного кордону" між НАТО і Росією, "міжцивілізаційного простору" між європейською та євразійською культурою. Отже, аналіз української реальності суттєво ускладнюється тим, що Україна близька і до Західної Європи, і до Євразії (Росії). Відтак виникає ілюзія, що нема потреби в методологічних опосередкуваннях ні відносно західноєвропейської, ні відносно євразійської науки і світогляду. Але ж і те й інше є інакшим, іншосвітоглядним відносно України як локальної цивілізації.

Якщо закони фізики, відкриті в Англії, діють так само і в Україні, то економічні закономірності, сформульовані Смітом і Рікардо, в Україні діють специфічно.

Вони не настільки універсальні, щоб подолати раз і назавжди національну специфіку, культуру, домінуючу ментальність.

Плідність сучасних дискусій щодо України як нової країни і локальної цивілізації залежить від уміння вийти за межі крайнощів метаісторичних схем і релятивістських мікроаналітичних (а частіше – умоглядних) підходів. Актуалізувалась проблема удосконалення суспільствознавчої методології, яка б орієнтувалась не стільки на розробку схем метапереходів від формації до формації, пошук ідеальної людини, скільки на реальний аналіз глобальних і регіональних, світоглядних і виховних проблем. Методологія ефективна, якщо вона націлена на пошук розумної міри абстракції, адекватного ракурсу розгляду специфіки конкретного суспільства, аналіз конкретних процесів у ньому. Важливо пояснити не тільки спільне в суспільствах, але й логіку формування різниці між ними (культурної, соціальної, політичної, економічної), знайти критерії для окреслення суттєвих і несуттєвих відмінностей окремих систем суспільства. Наприклад, армії рівноцінних за кількістю населення і географічними умовами країн, навіть зі схожою організаційною структурою, можуть виявитися зовсім різними за боєздатністю.

Будь-яке суспільство повинне володіти притаманними саме йому механізмами відтворення і збереження, щоб протистояти зовнішнім і внутрішнім загрозам, викликам історії. Чому в минулому Швейцарія знайшла механізми свого збереження й відтворення, а Україна – ні? Тільки тому, що їх оточували різні держави? Невже сусіди Швейцарії – Франція, Німеччина, Австро-Угорщина, Італія – були не такими агресивними, як Польща, Росія, Кримське ханство? Хіба тільки в цьому істина?

При цивілізаційному аналізі на авансцену виходить дослідження здатності людей (в будь-якій формі їх спільнот) підтримувати свої відтворювальні механізми, потенції на рівні вищому, ніж той критичний рубіж, що відділяє життя від смерті суспільства, його виживання від деградації. Якраз тут проявляється сутнісна, фундаментальна різниця між народами, спільнотами народів, котрі всупереч зовнішнім і внутрішнім небезпекам продовжують ефективно самовідтворення, і народами та суспільствами, які не змогли (втратили здатність) відтворювати себе як суб'єкт історії. Останні увійшли до чималого списку „покійних” народів і держав.

Ефективність відтворювальної діяльності людства і конкретних суспільств визначається двома головними факторами: а) зовнішніми небезпеками, які можуть знищити потенції самовідтворення суспільства або стимулювати внутрішню його дезорганізацію; б) внутрішніми небезпеками, які дезорганізують, підривають життєвість, знижують рівень творчих потенцій суспільства (громадянські війни, нецивілізовані форми боротьби за владу та національні ресурси, етнічні й релігійні конфлікти тощо). Саме існування суспільств і блоків залежить, зрештою, від здатності людей, які їх утворюють, зберігати потенціал відповідності своїх можливостей зростаючій складності зовнішніх і внутрішніх проблем, потенціал можливості відповісти реальним і потенційним загрозам, дезорієнтуючим інноваціям (наприклад, вестернізація є інноваційною загрозою традиційним суспільствам).

Водночас життєздатність суспільств в нашу епоху багато в чому залежить

від спроможності сприймати позитивні інновації внутрішнього і зовнішнього характеру, встановлювати зв'язки з іншими країнами на рівні вимог часу. Наприклад, тоталітарні і занадто традиційні суспільства, які стали закритими і працюють на досягнення застиглого або догматичного ідеалу (“жити, як жили наші предки”, “будуємо арійську державу”, “створюємо ідеальну цивілізацію – комуністичну”), приречені на зникнення через неминучу боротьбу з іншим, відкритим світом. Культура, система цінностей відкритої суперцивілізації розвивається ефективніше, бо зорієнтована на змагальність, конкуренцію, підвищення ефективності виробництва, науки, освіти, освоєння нових форм діяльності.

Різниця між закритими і відкритими цивілізаціями має багато конкретних форм. Виявляється вона і на рівні особи. В тоталітарних і закритих традиційних суспільствах особа повністю підпорядкована цілому, оскільки система цінностей таких суспільств вимагає придушення інновацій, свободи мислення і дій, коли вони сягають вище визначеної владою або традицією межі (“закон газонкосарки”). Відкрита цивілізація орієнтує особу, соціальні групи на розвиток здібностей до інновацій, свободу думки і слова, поваги до прав і обов'язків. У першому випадку функції особи жорстко підпорядковані державній або традиційній структурі, а в другому держава прагне забезпечити простір розвитку особи і людських спільнот у межах демократичного закону.

Ця різниця між цивілізаціями є методологічною основою для їх пізнання. На сучасному історичному етапі людство розглядає свій соціокультурний розвиток, прогрес суспільств, рівень демократії і прав особи як предмет особливої уваги – йдеться про цінності глобальної цивілізації, де особливе, конкретне перетворюється на універсальне. Виникнення нового підходу до цивілізацій – переломний рубіж історії людства. В той же час жодна конкретна цивілізація не має права нав'язувати свої цінності як універсальні – ні європейська, ні локальна північноамериканська. Універсальні цінності людської цивілізації – це сукупний результат творчості усіх конкретних цивілізацій, хоч, можливо, їх внесок неоднаковий. Але тільки такою може бути якісно нова відповідь людства на вирішення складних проблем сучасної епохи.

Сьогодні ще важко визначити, до якої цивілізації належить Україна. У нас співіснують тоталітарна і ліберальна культури мислення і дій. Конфронтація, розкол орієнтацій на системи цінностей та збереження застійних явищ є характерними рисами українського суспільного життя. Понад те, в культурі і способі життя кожної людини традиціоналізм, тоталітаризм і лібералізм переплелися в такі химерні схеми, що інколи здається, ніби і суспільство, і особа застигли у міжчассі, в міжцивілізаційному просторі.

Самоідентифікації української політичної нації як локальної цивілізації і “політичного українця” як громадянина України заважають деякі історичні, та й сучасні, цивілізаційні фактори. Склалося так, що долю України протягом кількох останніх століть визначали сусіди, особливо Австро-Угорщина, Польща і Росія. З часом “російський фактор” став домінуючим. Тому історичний розвиток в Україні здійснювався начебто в тому ж напрямку, як і усюди в Європі, в межах регіональних і культурних відмінностей. Водночас Україна перебувала в зоні великоросійського впливу: “Москва – третій Рим”, “Росія має особливу долю і

місію”, “шлях Росії – інакший від європейського, він євразійський”. Різниця між цими двома підходами накладала відбиток на спосіб мислення і поведінки людських спільнот і особистості, на оцінку місця України у всесвітній історії, визначала інший порядок історичних змін, ніж в Європі, інші ідеології та механізми цих змін.

Тому маємо результат: з одного боку, за багатьма економічними, політичними, освітніми показниками (розвиток промисловості, урбанізації, рівень освіти, норми мислення, спосіб життя) Україна докорінно не відхиляється від середніх західних стандартів (тобто розвиваємося за стандартами Європи); з другого – зберігається значна різниця між західноєвропейською спільнотою і українською політичною нацією (цивілізацією) в соціальному складі, в економічному і політичному мисленні, в дисципліні та продуктивності праці, в правосвідомості, соціальній психології, моралі тощо. Але ця різниця не є доказом унікальності української цивілізації чи нашої євразійської самобутності. Так, ми відстаємо в економічному розвитку і науково-технічному прогресі, в соціальній психології і політичній свідомості. Але норма самобутності України не є вищою за норми самобутності Португалії, Греції, Шотландії або Норвегії. Це – своєрідність її руху шляхом, спільним для усіх країн і народів Європи, це – співвідношення між загальним і частковим.

Погляд на Україну як на локальну цивілізацію може не сприйматися частиною російських суспільствознавців, які вважають, що вона є частиною російської (слов'янської, православної, східнохристиянської) цивілізації. За такою позицією стоїть російська цивілізаційна самосвідомість XVIII – XX століть. До краху СРСР офіційна наука й політика не піддавала сумніву єдність соціокультурних основ імперії. Тільки події 1991 – 1992 років виявили соціокультурну безпідставність імперії, в тому числі в її слов'янському секторі. З'ясувалося, що Російська імперія та СРСР, як держави, були політичним обручем, який тримав укупі частини, котрі не були органічно єдиними. Це була “цивілізація несамохіть”, штучна субцивілізація. Більше того, після розпаду СРСР постало питання і про саму Росію як штучну субцивілізацію.

Цивілізаційна цілісність України на сучасному етапі теж поки що не беззаперечна, оскільки існує протест частини населення проти “українізації” (якої фактично немає), а збереження соціокультурної різноманітності, цього духовного багатства країни, не завжди оцінюється як сильний бік українського державотворення. Водночас цивілізаційна цілісність України можлива через суперетнічний (політична нація), суперкультурний цивілізаційний характер державних інститутів громадянського суспільства, форм національної свідомості і самосвідомості. Питання постає жорсткіше, ніж просто філософські розмисли про майбутнє України: чи зможуть органи влади і національні громади країни знайти нові підходи до міжкультурного спілкування, обміну символами і нормами різних культур без взаємознищення, а навпаки – зі збереженням їх ціннісного змісту?

Так, до цього часу Україна частково перебуває в лімітрофному (проміжному) стані між західноєвропейською і євроазійською цивілізаціями. Але в цьому є і позитивне. Вона може при своєму самовизначенні як локальна цивілізація брати зразки, норми життя у обох цивілізацій, збагачуючи власну. Амбівалентність

багатьох характеристик суспільного життя України дозволяє “м’яко” входити в сучасні глобальні процеси і, в свою чергу, впливати на сусідів. Водночас у взаєминах наших людей ще багато щирості і відкритості, категоричності і ворожості, які на Заході приховуються за бронєю “цивілізованості”, а в Україні є нормою спілкування. Надмірна емоційність, агресивність, негативістське ставлення до влади і ближнього свого, анархічність думок і дій – все це підживлює нігілізм, самоїдство, безкомпромісність у суспільному й особистому житті, надає специфічності “українській цивілізованості”.

Наш висновок, що Україна іде загальноєвропейським шляхом, буде вразливим, якщо не звернемо увагу на беззаперечний факт: українська локальна цивілізація має багато рис **порубіжної, суміжної** цивілізації. Такі цивілізації відзначаються неоднозначним, часто конфліктним плетивом характеристик базової (національної) культури і двох великих типів цивілізаційного розвитку людства, між якими локальна цивілізація перебуває. Безумовно, вона зрештою стає частиною великої цивілізації. Та все ж довго зберігає риси порубіжності.

Таких локальних цивілізацій досить багато. Є вони в Латинській Америці, Африці, Азії, Європі. В Європі, зокрема, до країн порубіжної цивілізації можна зарахувати пострадянські країни, більшість країн Балкано-Дунайського регіону, навіть Іспанію та Португалію, які запозичили зразки культури своїх колоній, ба більше – в їхній культурі зберігаються ознаки мавританської культури з часів, коли на Піренейському півострові панували араби. Однак Іспанія і Португалія, які деякий час були закритими країнами-цивілізаціями, зараз інтегруються в Європейський Союз.

Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших деякою специфікою вирішення докорінних проблем способу життя, різноманітнішою (синтетичною) культурою. З одного боку, це позитив. А з іншого – в деякі моменти порубіжність стає негативом: можуть ускладнюватися механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати дестабілізуючою силою цілісності суспільства.

Класичні цивілізації завжди мають цілісну основу, фундамент. Наприклад, духовно-релігійний. У порубіжних цивілізаціях ця основа неоднорідна, тому і проблеми у них складніші. Наприклад, Велика Британія набула рис порубіжності тоді, коли там на проблеми міжнаціональних відносин наклалися проблеми релігійного розколу.

В країнах-цивілізаціях порубіжного типу можна виокремити три основні типи міжкультурних контактів*:

1. Відкрито вороже протистояння. Це найбільш примітивно-жорсткий тип взаємодії культур, а інколи і способів життя, коли “чуже” (чужоземне) заперечується, але з ним змушені постійно вступати в контакт. Такий тип взаємодії несе великий руйнівний потенціал для суспільства й цивілізації. Наприклад, українська локальна цивілізація формувалася в ході протистояння

---

* Міжкультурні контакти тут розглядаємо в широкому аспекті – як частину соціокультурних явищ. Видокремити культурні і соціальні аспекти міжнаціональних, міжрелігійних, політичних відносин дуже складно. Занадто тісно вони взаємопов’язані.

з степовиками (втім числі з татаро-монголами), з Польщею, Литвою, Московією, Австро-Угорщиною, які в різні часи прагнули стерти з лиця землі автохтонну українську культуру. Але і таке протистояння породжує симбіозні культурні анклави, шари, соціальні верстви, особи.

2. Взаємодія, взаємозв'язок культур близьких, духовно пов'язаних релігією, спільним етнічним походженням, мовою. Однак кожна сторона контактів лишається самостійною, і нової культурної або політичної якості (організму) не виникає. Наприклад, мусульманські, слов'янські, християнські, романо-германські країни. Така взаємодія суттєво впливає на свідомість людини, історичні та міжособові контакти. Цей тип взаємодії має проміжний характер, але водночас виявляє і стійкість. Наприклад, взаємодія слов'янських народів у трикутнику Україна – Росія – Білорусь має дуже складний характер, але зберігає усталеність, що може ставати (або не ставати) основою нової соціокультурної і політичної якості.

3. Синтезна взаємодія, коли народжується якісно нове явище, суттєво інше, ніж первісні учасники контакту. Сьогодні, наприклад, Європейський Союз є інституційованою основою західноєвропейської цивілізації.

Отже, класичним цивілізаціям більш притаманний синтез, для порубіжних – складна взаємодія симбіозних і синтезних складових. Якщо у порубіжних цивілізацій перемагає синтезна складова, то вона прямує до класичної цивілізації (або цивілізацій-держав, як, наприклад, Німеччина). Якщо перемагає симбіозна складова (Австро-Угорщина, Росія, Югославія, Велика Колумбія, Пакистан до відокремлення Бангладешу), то така цивілізація-держава приречена на розпад. Тому в Україні важливо усіма цивілізованими засобами підтримувати синтезні процеси соціокультурного і політичного розвитку – громадянство, взаємозбагачення культур, релігійну і національну толерантність, недопущення расового і міжетнічного протистояння, впровадження багатомовності на базі вивчення національних і “світових” мов тощо.

В деякі періоди у формулі цивілізаційного синтезу можуть домінувати різні складові: культурна або релігійна система цінностей, держава, економічна діяльність (як, наприклад, в Європейському Союзі). Звідси різне співвідношення між економічною, політичною, культурно-духовною підсистемами цивілізаційної системи: може змінюватися їх підпорядкування. Наприклад, в Україні сьогодні держава має пріоритет. Її роль в синтезних процесах вища, ніж культурної та економічної складових.

Вихід на перший план тієї або іншої складової визначає динаміку цивілізаційного процесу. Культурна складова діє повільніше, хоч і охоплює ширші сфери. Політична та економічна підштовхують динаміку цивілізаційного процесу, але вони вразливіші від зовнішніх впливів (війна, світова криза тощо), соціальних конфліктів.

Усі порубіжні цивілізації (великі й малі) характеризуються незавершеністю свого історичного обличчя. Зокрема, й сучасна українська цивілізація перебуває в процесі становлення, основні її риси ще не зовсім окреслені, у ній ще живуть залишки субцивілізацій, до яких входили різні частини України, – російської, австро-угорської, польської. Західноєвропейський вплив в українській

цивілізації відчувається, але він не є визначальним. У соціально-культурний генетичний код нашої цивілізації його закладено нарівні з іншими. Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства нечітка, суперечлива. Перетвориться Україна в складову західноєвропейської цивілізації або в щось особливе, яке всотає західні цінності, але не зводитиметься до них? Це питання залишається відкритим.

У всякому випадку, онтологічно Україна завжди залежала від центральноєвропейської специфіки формування етносів, культур, держав, оскільки сформувалась на території Внутрішньої Київської Русі*. Тому проблема “старшого” і “молодшого” брата – росіяни і українці – сьогодні, з точки зору реальної історії, має інший вигляд, ніж протягом майже чотирьох попередніх століть. Росія – держава і країна – веде свою історію не від Юрія Долгорукого, засновника села і „крепостцы” Москва, тим більше не від князя Кия, а від батька Олександра Невського – Ярослава II, великого князя Володимирського, який, купивши у Золотої Орди дозвіл, заснував майбутню російську державу шляхом об’єднання північно-східних князівств – відламів Київської Русі, яка тоді почала закриватися у внутрішніх етнографічних і державних кордонах. Про це ж свідчить, зокрема, і відомий російський історик М.Будико, який пише, що з 1228 по 1462 рік, у період, коли формувався великоруський народ, Русь (в той час це ще не була Русь**, були різні князівства на чолі з великим князем Володимирським, який 1252 року стане Олександром Невським) зазнала 160 зовнішніх війн і конфліктів. У цей саме період і стає провідним Московське князівство, або Московщина***.

Західноєвропейська і східноєвропейська (Росія) цивілізації різною мірою впливали на Україну. В останнє десятиріччя вектор цих впливів суттєво змінився. І для національних груп, і для особи це стало фактором “соціальної турбулентності”, поштовхом до соціокультурної і політичної ідентифікації.

Цивілізаційна ідентифікація України цікава і з точки зору наукової, і з точки зору формування свідомості і самосвідомості соціальних груп і особистостей. Виважений аналіз проблем цивілізації і цивілізованості України неодмінно веде до наукового розуміння проблеми “цивілізованість – гуманізм”, напрямків цивілізаційного розвитку нашого суспільства. І тут ми зустрінемо як позитивні оцінки західних або східних цивілізацій, так і жорстку критику курсу України на зближення чи то з Західною Європою, чи то з Євразією.

Є критика розриву принципів, цілей гуманізму і практики їх здійснення з

---

* Зовнішня Київська Русь – Новгород, Володимиро-Суздальське, Московське, Тверське, Тмутараканське та інші князівства – мали іншу порубіжну культуру та історію (як і грецькі та римські колонії), які суттєво відрізнялись одна від одної і від материнської культури Внутрішньої Київської Русі.

** Назву “Московське царство” на назву “Російська імперія” змінив у 1721 році московський цар Петро I, який назвав себе російським імператором і змінив під свій титул назву держави, запозичивши її в України-Русі.

*** Будыко М.И. Загадки истории. – М.: Мысль, 1995, – С.227

боку суспільствознавців, які були та частково й ще лишилися прибічниками християнського, загальноцивілізаційного гуманізму, але їх не влаштовує західноєвропейський його ідеал, що склався у європейській культурі, філософії та політології Нового Часу, особливо у XX столітті, де матеріальний фактор життя людини не виправдано підноситься (філософія споживання). Частина таких критиків не влаштовує ідеалізація людини, яка за природою приземленіша й егоїстичніша, ніж вважають мислителі, схильні її обожнювати (див. роботу М.Хайдеггера “Лист про гуманізм”).

В Україні є суспільствознавці, котрі поділяють вищезначені теоретичні та методологічні позиції. Але у нас багато і людей, які взагалі не вірять в український проект входження у світову цивілізацію і побудову демократичної, соціально-правової держави*. Логіка їх мислення така. По-перше, Україна настільки відстала від лідерів світового розвитку, європейської цивілізації, що ніколи не зможе їх наздогнати; по-друге, в Україні склався євразійський, аутсайдерський, ізоляціоністський спосіб життя внаслідок ізоляції від Європи і багатовікового панування Росії, де такий спосіб життя є нормою; по-третє, українська еліта зорієнтована на пограбування власного народу, а народ звик до цього і дозволяє й далі себе обдурювати. Виходу з такої ситуації немає.

Можна було б назвати й інші позиції як щодо захисту гуманізму, так і його критики. Але простіше буде визначити нашу позицію, не відвертаючи уваги на “дрібні”, неакцентовані, часто-густо суто публіцистичні інвективи, особливо з боку дилетантів у суспільних науках, які, не володіючи ґрунтовними знаннями з історії, філософії, соціології, права, політичної думки, оперують формами доведення істини на зразок: “Я так думаю”, “Я так вважаю”.

Виважений аналіз проблем гуманізму передбачає вивчення історичного та інтелектуального контексту, коли і де розвивався дійсний і фальшивий (підроблений) гуманізм, які соціальні, інтелектуальні та моральні сили стояли за тими чи іншими формами гуманізму і псевдогуманізму, яка історична традиція у країні, котра бере на озброєння гуманістичні ідеали.

Можна багато чого прийняти у тій критиці гуманізму, про яку йшлося вище. Але не все. Дійсно, розмови про гуманізм, про суспільство, де не буде держави, а люди житимуть за формулою “від кожного за здібностями, кожному за потребами”, були ідеологічним прикриттям антигуманної практики тоталітаризму. У той же час необхідно констатувати, що у 60 – 80-их роках розробка гуманістичної проблематики в СРСР та інших країнах “соціалістичного табору” була прагненням (хай і наївним) протистояти антигуманній дійсності, спробою її гуманізувати. А єдиною можливістю в ідеологічному плані тоді було опертя на “молодого” К.Маркса, коли він ще не був жорстким ідеологом класової боротьби до переможного кінця – встановлення диктатури пролетаріату.

---

* У сучасній суспільній думці утверджується позиція, що не варто розрізняти поняття “соціальна” і “правова” держава. Справді, не може існувати соціальна держава без відповідного правового каркасу, як не може бути правової держави без соціального наповнення, соціального змісту. Тому у цій роботі не будемо застосовувати поняття “соціально-правова держава”.

Правильно й те, що навіть “молоде” марксове розуміння гуманізму потребує критичного переосмислення. Варто також пам’ятати, що марксова концепція того часу спиралася на відомий моральний імператив Е.Канта (в основі якого християнський принцип) – ставитися до іншої людини як до мети, а не як до засобу.

У ХХІ столітті потребує переосмислення і сучасний ідеал гуманізму в цілому. Світ за останні півстоліття так змінився, що деякі соціально-культурні, політичні, естетичні, правові, економічні ідеали в цілому і гуманізму зокрема необхідно переглядати, уточнювати, особливо у зв’язку із загальною перебудовою економічних, політичних, військових, інформаційних відносин.

Ідеали і принципи гуманізму уточнюватимуться на принципах об’єктивного і реалістичного аналізу сучасної людини, її економічного, політичного, культурного та соціального світу, норм поведінки сучасних країн та еліт. Процеси глобалізації (хоч і неоднозначні, суперечливі), все повніше сприйняття кожною людиною себе як частки загальної людської цивілізації, зниження рівня глобального військового протистояння та інші світові й регіональні процеси впливають на ідеали суспільства, держави, соціальних груп і осіб, але не скасовують їх. Сьогодення свідчить: зростає роль ідеалів, ціннісних систем і морально-світоглядних орієнтирів (на релігійній, секуляристській основі), без яких уся людська діяльність втрачає сенс (як і критерії її ефективності).

Необхідність цивілізаційної ідентифікації України, створення в ній повноцінного відкритого суспільства, основними елементами якого є громадянське суспільство, демократична соціально-правова держава – ця мета домінує зараз у свідомості населення України. І кожна особистість прагне знайти своє місце в такому суспільстві.